

УДК 330.101.54

Віталій РЕЙКІН

СИСТЕМНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ КОМПОНЕНТІВ

Резюме. Охарактеризовано домінуючі ознаки тіньової економіки. Досліджено системні властивості прихованого та підпільного секторів мінізації, взаємовідносини із офіційною економікою. Введено у науковий обіг поняття «природний рівень тіньової економіки».

Ключові слова: тіньова економіка, природний рівень, прихований сектор, латентність, адаптивність, структурованість, дуалістичність.

Vitalii REIKIN

SYSTEM CHARACTERISTICS OF THE SHADOW ECONOMY AND ITS COMPONENTS

Summary. The purpose of the article is to study the system characteristics of the shadow economy and its components. The specific properties of the shadow economy: dominated latency, adaptability, structuring, duality, emergency, ability to self-organization, selective ignoring the legislation, stochasticity of evolution are summarized. The comparative analysis of the key features of the hidden and underground sectors is made. The term «natural level of the shadow economy» is proposed for the scientific use, according to the corresponding figures of unemployment and inflation. We prove that, as in all countries "natural" level of the shadow economy is available, it can not be completely eliminated. It is shown that in the economic sphere of Ukraine there is the most common practice of ignoring formal rules and regulations not total but selective. It is proved that the hidden sector of shadow economy in the relations with the formal economy is a partner and competitor at the same time, because it has market origin and its dominant features are the latent nature of distributing and operating. The duality of positive and negative effects of shadowing on the official economy in the context of cycling is examined. It is concluded that various interests of the official and informal segment of the economy are situational: in destabilizing impact on the social and economic system – it is an antagonist of the public authorities of the country, but if the shadow economy supports the sustainable development of the national economy – it is an assistant and ally. Prospects for further research are the analysis and modification of the interaction of the official and shadow systems considering the specific features of the shadow component of the national economy.

Key words: shadow economy, natural level, hidden sector, latency, adaptability, structuring, duality.

Постановка проблеми. Поширення тіньових практик у поведінці економічних агентів набуло масового характеру в сучасну епоху. Факт існування паралельної економіки сформував у суспільстві ефект привикання: тіньова діяльність стала зручним, рутинним явищем, що досить рідко викликає відчуття дискомфорту та не сприймається як специфічна аномалія. Фактично слід констатувати, що відбулася інституціоналізація тіньової економіки – перетворення тіньової поведінки у відносно стабільні та звичні організаційні форми, що визнаються всіма учасниками ринкових відносин. Необхідно зазначити, що граничні межі між нормою та девіацією стають дедалі менш чіткими та розмитими; відбувається взаємопроникнення та обернена зміна позицій: те, що раніше вважалося паталогією, стає нормою.

Тіньова економіка як науковий об'єкт є надзвичайно складним явищем, що поєднує різнотипні системні елементи, відмінні за якісними характеристиками. Необхідно відзначити надзвичайну складність і семантичну поліаспектність тіньової економіки, що виходить за межі економічного аналізу та стає міждисциплінарною категорією. До того ж, фахівці по-різному ідентифікують сутність тіньової економіки. Це істотно ускладнює можливість зведення різноманітних концептуальних підходів у єдину систему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні феномен тіньової економіки – одна з центральних тем досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них слід виділити праці З. Варналія, І. Мазур, О. Турчинова, М. Флейчук, В. Засанського, В. Предборського, С. Барсукової, В. Исправнікова, І. Клямкіна, Ю. Латова, В. Радаєва, Е. де Сото, В. Танзі, Л. Тимофєєва, Е. Фейга, Ф. Шнайдера.

Мета статті. Охарактеризувати специфічні ознаки тіньової економіки та дослідити спільні й відмінні властивості її секторів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження сьогочасних економічних реалій функціонування суспільства без встановлення характерних ознак його тіньового сегмента – невиправдана абстракція. Тіньова економіка являє собою особливу інституціональну підсистему, невід’ємний компонент ринкового господарства. У традиціях дослідження процесів тіннізації домінують макроекономічні аспекти, хоча ця проблематика притаманна будь-яким ієрархічним рівням. За своєю природою тіньова економіка є первинною і поширюється на інші суміжні сфери та види суспільної діяльності: політику, право, засоби масової інформації тощо. Тому тіньовий феномен слід охарактеризувати як комплексний, а не тільки економічний.

Найбільш дискусійним, суперечливим та різнобічним є питання оцінювання балансу позитивних та негативних наслідків впливу тіннізації на офіційну економіку. У випадку дослідження складних інституціональних явищ, до яких, безумовно, відноситься тіньова економіка, однозначність абсолютно недоцільна. Більшості економічним процесам властива дуалістичність позитивних та негативних якостей, що мають конструктивний та деструктивний вплив з точки зору інтересів суспільства. Залежно від періоду циклічного розвитку, як офіційна, так і тіньова економіка можуть рівною мірою володіти корисними, системоутворюючими та руйнівними, антисистемними характеристиками. У цьому аспекті слід виокремити національну наукову специфіку: ступінь небезпечності негативізму тіньової економіки дещо завищений та ототожнюється, насамперед, із підпільним (кримінальним) сектором. При цьому абсолютизація негативних оцінювань призведе до ігнорування позитивних ефектів тіньової економіки (наприклад, не враховується внесок прихованої компоненти у ВВП країни та ін.). Тому різноспрямованість інтересів офіційного та тіньового сегмента економіки – ситуаційна: в частині дестабілізаційного впливу на соціально-економічну систему – вона антагоніст державним органам країни; якщо ж тіньова економіка сприяє сталому розвитку національної економіки – помічник та союзник.

Співвідношення позитивних та негативних ефектів тіньової економіки для суспільства зумовлюється, в першу чергу, її масштабами, проте ця залежність нерівнозначна. Одночасно з цим важливішим чинником є структура тіньової економіки, що, в свою чергу, залежить від типу економічної системи, в межах якої вона існує та розвивається. Частково розділяємо оцінювання Ю. Латова, який вважає, що «сіра» складова тіньової економіки у кінцевому підсумку скоріше сприяє розвитку офіційного сегмента, ніж чинить йому перепони [2, с.254]. Однак, на наш погляд, необхідно зробити важливе розмежування в контексті циклічності: у фазі рецесії результуючий вплив прихованого сектора має позитивний кінцевий баланс, згладжуючи спад офіційної економіки; у фазі підйому – переважають негативні наслідки впливу.

Тіньова економіка – перманентне явище, що властиве практично всім країнам; її поширення непостійне та нерівномірне за обсягами, а форми прояву – суттєво диференційовані за окремими галузями й регіонами. У цьому контексті до специфіки розвинених країн О. Мірошніченко відносить переважно кримінальну діяльність, а тіннізацію країн із трансформаційною економікою асоціює в основному із «сірим» (легальним) сектором економіки [3, с.96]. На наш погляд, таке твердження дискусійне, оскільки чим вищий рівень розвитку країни, тим більш прихована її тіньова складова, на що звертають увагу А. Портес та С. Сассен-Куб [7].

Специфічною особливістю тіньової економіки є нестабільність її обсягів та суттєва варіативність масштабів поширення залежно від країни. Порівняно із економікою розвинених країн, особливістю України є не тільки значний обсяг та масштаби поширення тіньової компоненти, але й її якісні характеристики, зокрема – корупційна складова.

При розрахунках обсягів тіньової економіки переважно використовуються не абсолютні, а відносні показники – у процентному відношенні до офіційного ВВП країни. Масштаби тіньової економіки для будь-якої держави не досягають абсолютного рівня 0%, але можуть наближатися до нього, що зумовлено існуванням комплексу причин [5]. У зв’язку з цим

вважаємо за необхідне ввести в науковий обіг поняття *«природний рівень тіньової економіки»*, діапазон якої орієнтовно становить до 5%, – за аналогією із відповідними показниками безробіття та інфляції. При наблизенні до гранично-допустимого значення 10% тіньова економіка поступово перетворюється у загальнонаціональну проблему та виходить за межі її вирішення на галузевому чи регіональному рівнях. При перевищенні критичного порогового рівня 35–40% офіційного ВВП [1, с.7] тіньова економіка створює загрози національній безпеці держави та викликає деформації всієї ринкової системи, суттєво зменшуючи її ефективність.

До базових системних властивостей тіньової економіки слід віднести високу адаптивність, надзвичайну гнучкість та здатність до самоорганізації.

Від початку виникнення та протягом усього періоду свого розвитку тіньова економіка постійно пристосовувалася до швидкоплинних змін ринкових умов господарювання за рахунок удосконалення форм та методів діяльності. Діалектична єдність протидії держави та тіньової складової виробляла стійкість до намагань її ліквідації.

Висока гнучкість тіньової економіки проявляється у кращій мобільності порівняно з офіційним сегментом: підприємства «сірого» сектора, як правило, оперативніше реагують на волатильні зміни ринкової кон'юнктури шляхом гнучкої зміни сфер діяльності.

Тіньова економіка, як самодостатня система, має схильність до самоорганізації та часткової саморегуляції. Її розвиток відбувається стохастично, але не спонтанно.

До інших системних властивостей тіньової економіки належать:

- дуалістичний характер, що проявляється як у позитивних, так і негативних наслідках впливу на національну економіку;
- структурованість та ієрархічність – дає змогу зберігати цілісність за рахунок стійких внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків із офіційною економікою;
- емерджентність, що характерна будь-яким системам;
- нестійкість та невизначеність, які притаманні ринковому господарству та є похідними від прихованого походження тіньової економіки.

У таблиці 1 наведено спільні та відмінні ознаки прихованого й підпільного секторів тіньової економіки.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз ключових характеристик секторів тіньової економіки

Table 1

Comparative analysis of the key characteristics of the shadow economy sectors

Ознаки порівняння	Характеристика секторів тіньової економіки	
	Прихована («сіра») економіка	Підпільна («чорна») економіка
1. Анонімність	Часткова / повна	Повна
2. Статистична ознака	Частково (повністю) реєструється та обліковується	Реєстрація та статистичний облік відсутні
3. Правова формалізація	Позаправові та протиправні механізми реалізації легітимних товарів та послуг	Кримінальна діяльність щодо реалізації забороненої продукції
4. Оподаткування	Частково здійснюється із застосуванням можливостей ухиляння	Відсутнє; уникнення оподаткування
5. Контрольованість	Частково контролюється	Не контролюється
6. Регульованість	Є об'єктом регулювання з боку держави	Опосередковане регулювання
7. Конкурентна ознака	Схильність до олігопольних утворень	Монопольна сутність
8. Ступінь охоплення суспільних сфер	Масове охоплення	Фрагментарне охоплення
9. Домінуюча сфера діяльності	Торгово-посередницька діяльність та матеріальне виробництво	Торгово-посередницька та зовнішньо-економічна діяльність
10. Терміновість та періодичність	Постійне, переважно довготривале функціонування	Непостійне, короткотермінове функціонування
11. Використання трудових ресурсів	Можлива як формальна, так і неформальна зайнятість	Нелегітимна зайнятість
12. Економічна безпека	Загроза для національної економіки	Небезпека для національної економіки

Прим.: вибір ознак порівняння, здійснених автором, не є вичерпним.

Теоретичний аналіз таблиці вказує на наявність ряду спільних ознак в обох секторах тіньової економіки (у т.ч. щодо об'єктного та суб'єктного складу), які існують паралельно. Однак між прихованою та підпільною економікою існують також суттєві відмінності як кількісного, так і якісного характеру. Основна відмінність між цими секторами тіньової економіки полягає в тому, що в першому випадку неприйнятними є процедури, схеми та механізми реалізації мети діяльності суб'єктів господарювання, а в другому – як ціль (сама продукція), так і засоби її досягнення. За кількістю правових правопорушень домінує підпільна складова тіньової економіки, а за величиною завданих збитків державі переважає прихований сектор (за рахунок своєї масовості).

У науковців, як правило, не викликає заперечень той факт, що основний обсяг тіньової діяльності належить прихованому («сірому») сектору економіки [2, с.13], визначаючи тим самим пріоритетність його дослідження порівняно із підпільною («чорною») складовою. При цьому динаміка «сірої» компоненти може слугувати одним із специфічних індикаторів, який вказує на характеристику загального стану всієї національної економіки.

На наш погляд, у подальшому доцільно розмежувати дослідження прихованої економіки та підпільної за окремими підходами.

Домінуючою сутнісною ознакою прихованого сектора економіки є латентний характер її поширення та функціонування. Соціально-економічні відносини дедалі більше ускладнюються, стають неявними, їх важче виявити внаслідок багатоступеневості та ієрархічності. Перманентна анонімність (переважно часткова) – фактично універсальна властивість тіньової діяльності суб'єктів господарювання. Як слушно зауважив Е. де Сото

«особистості самі по собі не тіні; тінновими є їх дії та діяльність» [6, с.49]. З метою мінімізації впливу контрольно-регулятивної функції держави приховуватися може будь-яка економічна інформація: доходи (витрати), обсяги оподатковуваних операцій, укладені контракти, процедури, домовленості, схеми роботи, управлінські рішення та інше. Приховування та спотворення реальних показників цілеспрямовано застосовується як метод наростання інформаційної асиметрії. Така поведінка економічних агентів найчастіше властива звичайній підприємницькій діяльності, що орієнтується на апробовану практику. Проте привабливість перспектив подальшого розвитку бізнесу пов'язана із легалізацією в офіційній економіці, що вимагає поступового зняття інформаційних бар'єрів (наприклад, обмеження стосуються неможливості рекламувати свої товари, претендувати на банківське кредитування). Тому найчастіше підприємницька діяльність здійснюється одночасно в обох сегментах: офіційному та тінновому.

Будь-яка економічна система – складне поєднання легальних, напівлегальних та нелегальних взаємозв'язків. Тіннова діяльність завжди тією чи іншою мірою пов'язана з порушенням меж дозволеного. В Україні найчастіше не дотримуються податкового, митного, валютного, трудового законодавства та норм торгівлі. Проте в економічній сфері найпоширеніша практика не тотального, а селективного ігнорування формальних норм та правил. Це дає змогу ринковим суб'єктам одночасно поєднувати свою діяльність як в офіційному, так і тінновому сегментах, формуючи при цьому приховану («сіру») економіку. У цьому секторі виробляються не заборонені товари та надаються легальні послуги, однак суб'єкти господарювання намагаються ухилитися від формального обліку та оподаткування за рахунок оптимізації власних витрат, зменшення оплати соціальних внесків чи недотримання певних адміністративних обов'язків. Комерційна діяльність у прихованій економіці є цілком прийнятною, проте процедури її здійснення, а також засоби досягнення мети суперечать (повністю або частково) ринковим інститутам.

Середні та малі підприємства, приватні підприємці переважно поєднують легітимність свого існування та легальність товарів із напів(не)легальними формами їх реалізації. При цьому відносно дешева продукція прихованого сектора часто користується попитом не тільки в суб'єктів тінгової діяльності, а й в легальних виробників, які не звертають уваги на її правовий статус.

Податкові аспекти тінгової економіки потребують окремого системного дослідження, тому означимо лише окремі фрагменти цієї проблеми.

Досить часто несплата податків спрощено сприймається як основний сенс тінгової діяльності. Ненадходження податкових платежів на значні суми від прихованого сектора породжує серйозні ризики та загрози щодо фінансування стійкого розвитку національної економіки будь-якої країни. Наприклад, використання підприємствами у своїй діяльності офшорних зон де-юре не суперечить законодавству, але де-факто держбюджет втрачає суттєві грошові надходження. Внаслідок зниження доходів держбюджету посилюється податкове навантаження на економічних агентів в офіційному сегменті. Разом з тим, несплачені податки господарюючими суб'єктами – потенційне джерело інвестицій в економіку країни. У цьому аспекті баланс наслідків не є однозначним і не завжди має негативний ухил.

Слід розділяти два принципових способи несплати податків: часткове уникнення (avoidance) оподаткування, коли використовуються існуючі прогалини законодавства для зменшення податкового навантаження, та ухилення (evasion) від оподаткування – пряме порушення правових норм та правил. Необхідно розмежовувати також оптимізацію податкових платежів, властиву прихованому сектору, та мінімізацію, характерну підпільній компоненті тінгової економіки.

Тіннова діяльність у прихованій економіці не завжди високоприбуткова, що було доведено Е. де Сото [6]. Класична аргументація щодо вигідності тінгової діяльності виключно за рахунок несплати податків та порушення правових норм дещо спрощена та частково невірна. Втрати тінгового сегмента від нижчої продуктивності праці та обмежених масштабів діяльності не завжди компенсуються вигодами від податкової економії. За невеликих розмірів підприємств їх рентабельність після оплати всіх податків може сягати нульового рівня, або навіть бути збитковою. Окрім того, при порівнянні необхідно враховувати можливий

синергетичний ефект, досягнути який за рівноцінних умов підприємствам в офіційній економіці простіше за легального статусу.

Ряд підприємств, які обирають альтернативні варіанти функціонування у прихованому секторі, розглядають тіншову сферу не як механізм максимізації прибутковості, а як спосіб уникнення власної ліквідації. Досить часто ряд невігідних видів підприємницької діяльності, які соціально-важливі для суспільства, функціонують на прибутковій основі лише в межах неформального статусу, що зумовлює їх нерегулярність.

Прихований сектор тінзації у взаємовідносинах із офіційною економікою одночасно виконує роль і партнера, і конкурента, оскільки також має ринкове походження. У цьому контексті не можемо погодитися із твердженням, що «здорова конкуренція здатна витіснити тіншову економіку на узбіччя ринкового господарства» [4, с.21]. Прихованій економіці притаманний високий ступінь конкуренції між суб'єктами за платоспроможний попит одних і тих самих споживачів. Загострення конкурентної боротьби, як правило, стимулює тіншові механізми. При цьому переваги формального статусу компаній часто виявляються нестійкими, що не дає їм змоги збільшити свою ринкову частку. Для успішного протистояння підприємства, що функціонують лише в офіційному середовищі, вимушені приховувати власні доходи та зменшувати трансакційні витрати. Таким чином, економічні агенти частково втрачають свій офіційний статус, змінюючи його на приховано-тіншовий. Специфікою національної економіки України є те, що цей процес, має масовий характер, особливо у сфері малого та середнього підприємництва. На відміну від підпільної складової, учасники прихованої компоненти тіншової економіки прагнуть до встановлення не монопольного, а олігопольного становища, оскільки, враховуючи значну чисельність ринкових суб'єктів, концентрація фінансових капіталів та матеріальних ресурсів у цьому секторі досить ускладнена.

Якщо в офіційній економіці пріоритетними є грошові розрахунки у безготівковій формі, то характерна особливість тіншового сегмента – використання готівкових платежів. Визначальним фактором масового поширення готівкових операцій є складна контрольованість з боку державних фінансових органів та зручність використання для тіншової діяльності, зокрема у сфері торгівлі. Разом з цим в епоху глобалізації світових економік для обслуговування тіншових потреб активно зростає застосування інтернет-платежів.

Ще одна специфічна характеристика тінзації – широке використання людського капіталу на рівні з фінансовим, особливо у прихованому секторі. Оскільки тіншове виробництво в основному базується на застосуванні простих, але трудомістких технологій, то внаслідок цього зберігається значний попит на неформальну зайнятість.

Висновки. Тіншова економіка як комплексне явище із численними різновидами є невід'ємною компонентою економічної системи. До її домінуючих характеристик належить латентність, адаптивність, структурованість, дуалістичність, емерджентність, здатність до самоорганізації, селективне ігнорування законодавства, стохастичність розвитку тощо. Властивість системності проявляється, насамперед, в тому, що у сфері тіншових відносин взаємодіють між собою як окремі суб'єкти, так і соціальні групи.

Оскільки в будь-яких країнах наявний «природний рівень» обсягів тіншової економіки, її неможливо повністю ліквідувати. На рівні окремої держави чи регіону форми прояву тінзації економіки визначаються національною специфікою її формування та функціонування.

Тіншові та формальні інститути є частковими субтитутами відносно один одного. Тіншова економіка завжди та всюди виступає опонентом формальної системи, але антиподом до офіційної економіки є лише підпільна (кримінальна) частина, а не всі складові елементи. У кризові та трансформаційні періоди прихований сектор тінзації виконує стабілізаційну та стимулюючу функції щодо всієї економіки. Однак у довготерміновій перспективі тимчасові переваги тіншового сегмента погашаються негативними наслідками впливу на економічне зростання. Результуючий вплив тіншової діяльності на розвиток усього суспільства є суперечливим та неоднозначним. Від характеру взаємодії офіційної та тіншової системи залежить подальший вектор розвитку національної економіки загалом.

Conclusions. The shadow economy as a complex phenomenon with numerous varieties is an essential component of the economic system. Its dominant characteristics are latency, adaptability, structuring, duality, emergency, ability to self-organization, selective ignoring legislation, stochasticity

of evolution and others. Property of the system is appeared in that fact that separate entities and social groups interact with each other in the shadow relations.

As in any country we have «natural» level of the shadow economy it can not be completely eliminated. At the level of individual state or region the forms of the shadow economy are determined by national specificity of forming and functioning.

Shadow and formal institutions are partial substitutes according to relation with each other. The shadow economy is always and everywhere acts as opponent to formal system, but the antithesis to the formal economy is the only underground (criminal) part, but not all components. In periods of crisis and transformation the hidden shadow sector performs stabilizing and stimulating functions for the whole economy. However, for the long term the benefits of a temporary shadow segment are offset by negative consequences for economic growth. The resulting effect of shadow activities on the development of the whole society is contradictory and ambiguous. The vector of further development of the national economy generally depends on the nature of the interaction between the official and shadow system.

Використана література

1. Варналій, З.С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні [Текст] / З.С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – №1. – С.1–18.
2. Латов, Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: монография [Текст] / Ю.В. Латов. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.
3. Мірошніченко, О.В. Вплив ілєгалізаційних процесів на економічну безпеку України [Текст] / О.В. Мірошніченко // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 2. – С.96–101.
4. Попов, Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства [Текст] / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. – М.: Дело, 2005. – 240 с.
5. Рейкін, В.С. Передумови виникнення та функціонування тіньової економіки [Текст] / В.С. Рейкін // Наук. журнал «Економіка та держава». – 2013. – № 1. – С.25–27.
6. Сото, Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире [Текст] / Э. де Сото; пер. с англ. Б. Пинскер. – М.: Catallaxy, 1995. – 408 с.
7. Portes, A. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies / A. Portes, S. Sassen-Koob // American Journal of Sociology, 1987. – Vol. 93. – № 1. – P.30–61.